मनौ। ४। १७२। श्लोकस्य टीकायां कुल्लूकभट्टः। "यथा भूमिरुप्तबीजमात्रा तदैव प्रचुरपचेलिमफलव्रीहिस्तवकसम्बलिता न भवति॥")

पचेलुकः, पुं, (पचत्योदनादीन्। पचो बाहुलकादेलुकः।) सूदः। पाचकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पच्छः, [स्] व्य, (वीप्सार्थे पादं पादमिति पद्भावः ततः शस्।) पादं पादम्। इति संक्षिप्तसारव्याकरणम्॥

पच्यमानः, त्रि, (पच्यतेऽसौ इति। पच्+कर्म्मणि शानच्।) वर्त्तमानपचनकर्म्मताश्रयः। वर्त्तमानपाकविशिष्टतण्डुलादि। इति व्याकरणम्॥

पज, इ रोधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वां-परं-सकं-सेट्-इदित्।) रोध आवरणम्। पञ्जरः। सौत्रधातुरयम्। इति दुर्गादासः॥

पज्जः, पुं, (पद्भ्यां जातः। पद्+जन्+कर्त्तरि डः।) शूद्रः। इति हेमचन्द्रः॥ (शूद्रस्य पदजातत्वमुक्तं श्रुतौ यथा,—
"ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः।
उरू तदस्य यत् वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत॥")

पज्झटिका, स्त्री, छन्दोविशेषः। तल्लक्षणं यथा,
"प्रतिपदयमकितषोड़शमात्रा
नवमगुरुत्वविभूषितगात्रा।
पज्झटिका पुनरत्र विवेकः
क्वापि न मध्यगुरुर्गण एकः॥"
उदाहरणं यथा,—
"तरलवतंसाश्लिष्टस्कन्ध-
श्चलतरपज्झटिकाकटिबन्धः।
मौलिचपलशिखिचन्द्रकवृन्दः
कालियशिरसि ननर्त्त मुकुन्दः॥"
इति छन्दोमञ्जर्य्यां मात्रावृत्ताख्यः ५ स्तवकः॥
(तथा च भगवच्छङ्कराचार्य्यकृतमोहमुद्गरे ४।
"मा कुरु धनजनयौवनगर्व्वम्
हरति निमेषात् कालः सर्व्वम्।
मायामयमिदमखिलं हित्वा
ब्रह्मपदं प्रविशाशु विदित्वा॥"*॥)
क्षुद्रघण्टिका। इति छन्दोमञ्जरीटीका॥

पञ्च, [न्] त्रि, संख्याविशेषः। पाँच इति भाषा। बहुवचनान्तोऽयम्। इत्युणादिकोषः॥ (यथा, मनुः। ११। १६५।
"पुष्पमूलफलानाञ्च पञ्चगव्यं विशोधनम्॥")
तद्वाचकानि यथा। पाण्डवः १ शिवास्यम् २ इन्द्रियम् ३ स्वर्गः ४ व्रताग्निः ५ महापापम् ६ महाभूतम् ७ महाकाव्यम् ८ महामखः ९ पुराणलक्षणम् १० अङ्गम् ११ प्राणाः १२ वर्गः १३ इन्द्रियार्थः १४ बाणः १५। इति कविकल्पलता॥ पञ्चसंख्याविशिष्टे, त्रि। यदुक्तम्। "संख्यासंख्येये ह्यादश त्रिषु।" इत्यमरः। २। ९। ८३॥

पञ्चकं, त्रि, (पञ्चैव इति स्वार्थे कन्।) पञ्च। यथा, भाषापरिच्छेदे। ३३। "संख्यादिपञ्चकं कालदिशोः शब्दश्च ते च खे।" इति॥ (पञ्च संख्यापरिमाणमस्य। "तदस्य परिमाणम्।" ५। १। ५७। इत्यनुवृत्तौ "संख्यायाः संज्ञा संङ्घसूत्राध्ययनेषु।" ५। १। ५८। इति पञ्चसङ्ख्यापरिमिति संघार्थे कन् प्रत्ययः। धनिष्ठादि पञ्चनक्षत्रम्। यथाह चिन्तामणिः।
"अग्निचौरभयं रोगो राजपीड़ा धनक्षतिः।
संग्रहे तृणकाष्ठानां कृते वस्त्रादिपञ्चके॥"
पञ्चभिः क्रीतम्। "संख्याया अतिशदन्तायाः कन्।" ५। १। १२। इति कन्। पञ्चभिः क्रीते द्रव्यविशेषे॥)

पञ्चकपालः, पुं, पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः। ("संस्कृतं भक्षाः।" ४।२।१६। इत्यण् ततो "द्विगोर्लुगनपत्ये।" ४। १। ८८। इत्यणो लुक्।) स तु यज्ञविशेषः। यथा। "परा वा एष यज्ञं पशून् वपति योऽग्निमुद्वासयते पञ्चकपालः पुरोडाशो भवति।" इत्यादि यजुर्वेदीयश्रुतिः॥ (पञ्चानां कपालानां समाहारः। परनिपातः।) कपालपञ्चके, क्ली॥

पञ्चकर्म्म, [न्] क्ली, (पञ्चानां कर्म्मणां समाहारः।) पञ्चप्रकारशारीरिकचिकित्साविशेषः। यथा,—
"वमनं रेचनं नस्यं निरूहश्चानुवासनम्।
पञ्चकर्म्मेदमन्यच्च कर उत्क्षेपणादिकम्॥"
इति शब्दचन्द्रिका॥ (भाषापरिच्छेदोक्तानि पञ्चकर्म्माणि। यथा, तत्रैव ६।
"उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा।
प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च॥")

पञ्चकषायः, पुं, (पञ्चविधः कषायः। अथवा पञ्चानां वृक्षाणां कषायः वल्कलरसः। क्वचित्त्वयं बहुवचनान्तोऽपि दृश्यते। तत्र तु पञ्च च ते कषायाश्चेति एवमेव।) महास्नानीयपञ्चप्रकारकषायद्रव्यम्। यथा,—
"जम्बुशाल्मलिवाट्यालं वकुलं वदरं तथा।
कषायाः पञ्च विज्ञेया देव्याः प्रीतिकराः शुभाः॥"
इति दुर्गोत्सवपद्धतिः॥

पञ्चकृत्यः, पुं, (पञ्चं विस्तृतं कृत्यं शाखापल्लवादिकं यत्र।) पक्तपौड़वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (क्ली, पञ्चं प्रपञ्चितं कृत्यं कार्य्यं सृष्ट्यादिकम्। सृष्टिस्थितिध्वंसविधानानुग्रहात्मकं कार्य्यम् इति भावः। यथाह चिन्तामणिः।
"यस्मिन् सृष्टिस्थितिध्वंसविधानानुग्रहात्मकम्।
कृत्यं पञ्चविधं शश्वद्भासते तं नुमः शिवम्॥")

पञ्चकोलं, क्ली, पाचनविशेषः। यथा,—
"पञ्चकोलं कणामूलं कृष्णाचव्याग्निनागरैः।"
इति शब्दचन्द्रिका॥ अस्य गुणाः।
"पञ्चकोलं रसे पाके कटुकं रुचिकृन्मतम्।
तीक्ष्णोष्णं पाचनं श्रेष्ठं दीपनं कफवातनुत्।
गुल्मप्लीहोदरानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम्॥"
इति भावप्रकाशः॥ अपि च।
"पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरम्।
दीपनीयः शृतो वर्गः कफानिलगदापहः॥"
इति चक्रपाणिदत्तः॥ (पञ्चकोलघृतमुक्तं चरके चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये।
"पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः।
सक्षारैरर्द्धपलिकैर्द्विः प्रस्थं सर्पिषः पचेत्॥
कल्कैर्द्विपञ्चमूलस्य तुलार्द्धस्य रसेन च।
दधिमण्डातकोपेतं तत्सर्पिर्जठरापहम्।
श्वयथुं वातविष्टम्भं गुल्मार्शांसि च नाशयेत्॥")

पञ्चकोषाः, पुं, (पञ्च च ते कोषाश्चेति।) कोषा इवात्माच्छादकत्वेन कोषाः। ते च पञ्चविधाः। यथा। अन्नविकारत्वात् स्थूलशरीरं अन्नमयकोषः १॥ पञ्चकर्म्मेन्द्रियसहितप्राणपञ्चकं प्राणमयकोषः २॥ पञ्चज्ञानेन्द्रियसहितं मनः मनोमयकोषः ३॥ पञ्चज्ञानेन्द्रियसहिता बुद्धिः विज्ञानमयकोषः ४॥ अहङ्कारात्मकोऽविद्यात्मको वा आनन्दमयकोषः ५॥ इति शिवगीतामतम्॥*॥ अपि च।
"पितृभुक्तान्नजाद्वीर्य्याज्जातोऽन्नेनैव वर्द्धते।
देहः सोऽन्नमयो नात्मा प्राक् चोर्द्ध्वं तदभावतः॥"
इत्यन्नमयकोषः १॥
"पूर्णो देहे बलं यच्छन्नक्षाणां यः प्रवर्त्तकः।
वायुः प्राणमयो नासावात्मा चैतन्यवर्ज्जनात्॥"
इति प्राणमयकोषः २॥
"अहन्तां ममतां देहे गृहादौ च करोति यः।
कामाद्यवस्थया भ्रान्तो नासावात्मा मनोमयः॥"
इति मनोमयकोषः ३॥
"लीना सुप्तौ वपुर्बोधे व्याप्नुयादानखाग्रगा।
चिच्छायोपेतधीर्नात्मा विज्ञानमयशब्दभाक्॥"
इति विज्ञानमयकोषः ४॥
"काचिदन्तर्मुखावृत्तिरानन्दप्रतिबिम्बभाक्।
पुण्यभोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण लीयते॥
कादाचित्कत्वतो नात्मा स्यादानन्दमयोऽप्ययम्॥"
इत्यानन्दमयकोषः ५॥ इति पञ्चदशी॥

पञ्चक्षारगणः, पुं, (पञ्चानां क्षाराणां गणः।) क्षारपञ्चकम्। पञ्चलवणम्। यथा,—
"क्षारैस्तु पञ्चभिः प्रोक्तः पञ्चक्षाराभिधो गणः।
काचसैन्धवसामुद्रविट्सौवर्च्चलकैः समैः॥
स्यात् पञ्चलवणं तच्च मृज्जोपेतं षड़ाह्वयम्॥"
इति राजनिर्घण्टः॥

पञ्चखट्वं, क्ली स्त्री, (पञ्चानां खट्वानां समाहारः।) पञ्चखट्वाः समाहृताः। इति व्याकरणम्॥

पञ्चगणयोगः, पुं, (पञ्चानां गणो यत्र स एव योगः।) विदारी गन्धा वृहती पृश्निपर्णी निदिग्धिका श्वदंष्ट्रा एता मिलिताः। इति राजनिर्घण्टः॥

पञ्चगवं, क्ली स्त्री, पञ्चानां गवां समाहारः॥ (समासे टच्।) पञ्चगावः समाहृताः। इति व्याकरणम्॥

पञ्चगवधनः, त्रि, पञ्च गावो धनं यस्य। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

पञ्चगव्यं, क्ली, (गोर्विकारः गव्यम्। पञ्चगुणितं गव्यम्।) गोसम्बन्धिपञ्चप्रकारद्रव्यम्। (यथा, मनुः। ११। १६५।
"भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च।
पुष्पमूलफलानाञ्च पञ्चगव्यं विशोधनम्॥")